Донесение на полицейския инспектор П. Генов до министъра на вътрешните работи и народното здраве по въпроса за българите мохамедани в Смолянски окръг

София, 20 януари 1934 г.

Лично поверително

ГОСПОДИН МИНИСТРЕ,

Донасям Ви следното по помашкия въпрос в Пашмаклийски окръг*:

I. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

1. Характеристика. Помаци, на официален език – българомохамедани, в окръга има около 45 000 души, по 15 000 на околия, срещу 25 000 българи. Безспорно е, че те са българи, приели мохамеданството – нарядко другаде из страната може да се чуе такава хубава, чиста българска реч; обаче у тях няма и най-малката следа на българско национално самосъзнание, те се считат турци и даже хранят известна българофобия; те се страхуват от побългаряване – и най-малкият намек в тази насока ги плаши и озлобява. Те също тъй ревниво пазят и своята религия, като свързват неразривно религията с националността; в това отношение – религиозно-национално, те са големи фанатици – този фанатизъм се обяснява и с това, че при създадените им у нас условия помаците нямат почти никаква друга обществена морална ценност, нямат друга морална опора – една религия им остава. През 1913 година те биват покръстени, но покръстването скоро злополучно завършва, заличава се и те с това стават още по фанатици. Помаците са най-добрите поданици – добри данъкоплатци, добри войници, честни държавни служители, покорни и изпълнителни – безропотно изпълняват всяко искане на властта; те са скромни, най-евтината работна ръка, задоволяват се с най-малката надница, колкото за „качамак“, а останалото т.е., че ги експлоатират, не ги интересува. Роби в турско време те и сега продължават да са със същата робска психика – страхливи, обезверени, непретенциозни – те единствено нищо не искат от държавата – даже м[миналата] година при раздаване безплатно царевица в Кърджали, те са отказали да получат. Престъпност никаква – кражби и други престъпления са почти непознати в този край. Спотаен помака не е тъй глупав, както се представлява, той наблюдава и вижда и храни една скрита злоба, увеличавана от беззаконията, на които е жертва и мълчалив зрител.

2. Желанието за изселване у помаците е силно до болезненост – ако им се разреши почит всички ще се изселят, като разпродадат на безценица имота си, а даже има и такива, които са готови да изоставят всичко, само да могат да избегат. Те се смятат като гости и живеят със съзнанието, че това положение е нещо временно, като очакват всеки момент някак да се ликвидира и да се уреди. Те не поддържат къщите си – всички помашки къщи са на

* Дн. Смолянска област.

срутване и представляват една грозна картина. Също тъй не се грижат и за другия си имот – те не се чувстват господари и никой не се грижи за подобрение на имота си; обработват земята си колкото за прехрана, а за нея им не необходимо много малко.

3. И в миналото помашкият въпрос се е поставял така, както и понастоящем. От архивите на Окръжното управление, Пашмакли, се вижда, че като ес започне още от 1924 г. постоянно е имало помаци, кога повече, кога по-малко, които са се изселвали, а други, много повече, които са желаели и са се готвели да се изселват. Окр. управител [в] Пашмакли, с писмо № 4179 от 29 ноември 1927 г. [г.] до Министерството се оплаква, че „изселването от съседния – Кърджалийски окръг, става масово и това дразни населението от Пашмаклийско". Същият, с № 4265 от 5.XII.927 донася, че „от Брезе, което е житницата на Дьовленско*, желаят да се изселят 60 семейства".

През 1928 турската легация [в] София, подава няколко Вербални ноти до Външното министерство, заради спънките, които се правели на помаците за изселване. Близо вече 10 години помашкият въпрос се е поставял постоянно, хронически, с всичката си острота, обаче винаги е оставал в същото положение – неразрешен, а даже и сериозен опит за разрешение не е правен.

II. ПРИЧИНИ ЗА ИЗСЕЛВАНЕТО

За изясняване на причините трябва да се имат предвид следните условия на живота на помаците:

1. Поминък. Общо населението бедства; с прокарване новата граница с Гърция, Пашмаклийския край, откъснат от Беломорската низина е организъм, разсечен през половина; скотовъдството, главен поминък на помаците, изчезва – в села, които преди са имали над 100 000 добитък, сега – едва до 5000, занаятите – абаджийство, зидарство и пр., западат; тютюна [в] Даръдеренска** околия, е бил по-рано едно добро перо, но и той вече не храни; населението се обръща към земеделието, но то не е свикнало на това, а и обработваемата площ е недостатъчна и неплодородна; остават горите – обаче други там обират лъвската част. В донесенията от минало време на окр. управление се чете: „Помаците са в страшна мизерия и немотия", „Населението е крайно обедняло, преживява страшна мизерия, при ежедневен гнет от утрешния формен глад – това са едни от главните причини за започнатото масово изселване за Турция", „Положението на помашкото население е непоносимо". Сега мизерията е още по-голяма и все се увеличава заедно с кризата – помаците работят на безценица – в с. Турян се продава кубик дърва 40 лева, от които 10 лева са такси. Остават 30 лв. за ден и 1/2 труд, насичане и превоз с добитък; а за с. Палас*** ми се заяви, че кубика е 15 лв. Като се изключат няколкото по-заможни помаци, всичко останало е мизерия. Имах случаи да вляза в помашки жилища, средна ръка – това са невъзмож-

* Дн. Девинско.

** Дн. Златоградско.

*** Дн. Рудозем.

ни условия за живот; немислимо е да се пренощува в села, гдето няма българска къща, а има села, гдето стражарите не спират от страх от паразити. В почти всички донесения от минало време мизерията на помаците се изтъква като главна причина за желанието им за изселване, но сега тя не е единствената най-главна.

2. Изолираност. Участта на този край е такава: в миналото е бил една отдалечена украйнина на Турската империя, той си остава и сега такъв за България – един забравен кът, гдето много малко се е работело за повдигането му и главно за приобщаването му към живота и културата на стара България. Единственият път – Пловдив-Пашмакли, дълъг труден, и шосето в много лошо състояние. Съобщенията с Пловдив са ежедневни, с автомобил-поща, но през зимния сезон стават 3 пъти седмично, а често при голям сняг те се прекъсват съвсем за 15-20 и даже 40 дни. Това е за Пашмакли; а населените пунктове на окръга са много отдалечени един от друг и свързани помежду си с планински пътеки; тъй че и вътрешните съобщения са много трудни. Органите на властта са много затруднени в своите обиколки. В Дьовлен, околийски град, няма нито една кола. Липсата на телефони и телеграфни линии допълва картината на разпокъсаност и отдалеченост. Окр. управител с № 1803 от 11.VI.928 донася че „Както в миналите, така и през тазгодишните ми обиколки из окръга пред мен се изпречваше всякога печалната картина на един изоставен, на един забравен във всяко отношение край". В една дописка до някои вестници през м.г. под заглавие „НЕ НИ ЗАБРАВЯЙТЕ", се казва: „...че като падне сняг из тоя край считаме се вече съвършено изолирани и откъснати от света и от всяка помощ", „Господа, не забравяйте тоя и без това забравен край. Имайки предвид, че и тука живеят хора равни вам и че като вас и те желаят да живеят". В тия два цитата има известно преувеличение – не е вярно, че „краят" е съвсем забравен и че нищо не е направено за него – особено що се касае до пътищата и училищата, обаче като обща характеристика цитатите остават верни. Тука е създадена една тежка атмосфера, чувствува се една потиснатост, неискреност, мнителност у всички; няма веселост; навсякъде цари една тягостна тишина; няма нужното приобщаване към обществения живот на стара България – тя е още чужда за тукашния край. Често се чува наименованието „Диар-Бекир".

3. Администрация. Никой чиновник от вътрешността не иска да служи в Пашмаклийско. Всеки чиновник, преместен тук, отказва и гледа да се нареди да не дойде – счита се онеправдан или наказан. Много често важни длъжности стоят без титуляри – напр. м[местните] съдилища в Дьовлен и Д. Дере и сега са без титуляри; доста време паркета – Пашмакли беше също без титуляр; с. Кестенджик* и с. Триград – старите учители преместени, а нови още няма. Най-редовната тема на разговорите е мъката на живота в Пашмакли и носталгията за вътрешността. Всеки си действува за преместването, а на службата се отдава малко интерес и се гледа като на временна работа. От тая гледна точка една фатална грешка е избирането Пашмакли за център на ок-

* Дн. Кестен

ръга – липса на квартири, на българи, никакъв обществен живот, липса на улици – всичко това прави живота много тягостен; несравнено по-добре би било, ако центърът беше в с. Райково. Оставали са да служат в окръга, особено в минало време, най-негодните или недобросъвестните чиновници. В никой окр. съд е нямало и няма толкова дела против чиновници за злоупотребление както в Пашмаклийския. Невежеството на помаците и липсата на обществен контрол са способствали за ширене на злоупотребления. Окр. управител с № 1832 от 12.VII.928, донася, че „Органите на държавната власт, които са били изпращани да работят в окръга, са били и са, в болшинството си, хора неподготвени, компрометирани и изгонени от стара България чиновници“, и пр. Първенствующо място заемат секр.-бирниците – за селата те са фактически кметове, те са всичко – цялата Държава, те „деребействуват“, какви данъци и такси събират те си знаят; много често те са агенти, комисионери на разни търговци, особено на дървен материал. Окр. управител с № 807, от 14.III.929, до Окол. началник, Дьовлен, пише: „Донасят се за секр[етар]-бирниците – Беден, Мугла, Карабулак*, че те просто под разни предлози обират населението“ и че Мугленският секр. бирник се бил явил лично пред него и му предложил подкуп. На минаване край едно помашко село спътника ми посочи една нова къща – „тази е на бившия секр. бирник, а пък тази „на довършване“ на сегашния“. По Дьовленския случай един секр. бирник е бил откровен да заяви на един пристав: „Брей, не ги пускайте че от кого ще крадеме“. Зная други 4-ма бивши секр. бирници, местни хора, а и 4-мата под следствие за крупни злоупотребления – сега видни нелегални тракийци. Назад не са и органите на горската власт – горите в Пашмаклийска и Дьовленска околия дават най-широки възможности за злоупотребления – какво се върши, какво се сече и изнася само горите знаят; несъмнено е, че горската контрабанда е страшно голяма и застрашава с унищожение самите гори; окр. управител с № 2945 от 16.IX.927, донася, че една от причините за „изселването е големият тормоз от страна на горската власт и цялата корупция всред органите на тази власт“. Така е – от горския стражар до лесничея, и всеки според ранга си. Окр. управител с № 662 от 11.III.927, пише, лесничея [в] Доспат, е дал нареждане за събиране някакво право за паша за изтеклите 7 години (никой не знае какви са тези такси, но населението – помаците, плащат), обаче лесничея пред окр. управител е отрекъл и вече бил спрял събирането на таксата. Горските стражари на пунктовете – Чепеларе и Пещера, за „6 месеца правят състояние“, а ако някой им правел опозиция и не давал – това за такива имало вече прецедент – убийство. Чиновнишките злоупотребления из този край са били в миналото извънредно много и вероятно продължават още, макар и в по-малък размер и населението като че ли счита това вече в реда на нещата: за това чух да се употребява още и наименованието „Калифорния“ за този край.

4. Гешефти. Невежеството и незнанието на правата си от страна на населението, на урегулирането на правните отношения особено на собствеността, липсата на обществен контрол, създават най-сгодната за гешефти

* Дн. Борино.

атмосфера; тук се говори много често за такива и се намесват най-безцеремонно имената на народни представители, на търговци на дървен материал, а също тъй и на разни чиновници. Лесничеите съставят поемните условия за измерване горите, те извършват плащанията, те дават допълнителни етате, те разрешават сечта – тяхната власт е извънредно голяма и имат всичките възможности да се налагат на населението и да влизат в разбирателство с измервачи и търговци: „Само еди кой си може да измерва горите", „Ще ви разреша етат, обаче материалът ще се продаде на еди кой си търговец". Не съм правил специално разследване в това отношение, но впечатлението е, че се вършат много работи; заяви ми се, че горите принадлежат не на държавата и общините, а на лесничеите и народните представители, с влияние пред Министерство на земеделието; ако лесничея не се подава и става неудобен, то тоя се сменява – така обясняват сменяването за една година време, 1932/933, 4-ма лесничеи в Пашмакли. Секр.-бирниците и те от своя страна участвуват в подобни нагласявания – действуват в разбирателство с търговците и се налагат на помашкото население. Окол. началници също имат много възможности – с изселванията и пр.

5. Собственост. Пълен хаос за земя и гори. Собствеността се урежда и се обърква от множество закони и наредби по разни ведомства:

Зак[он] за недвижимата собственост на новите земи,

Зак[он] за продаване държ. гори в Станимашка* околия, от 1911 година,

Закон от 1927, за изменение и допълнение на горния закон,

Закон от 1931,

Закон за бюджета – 1933/34,

Тълкуване на договора за мир и приятелство между България и Турция от 1927,

Тайни нареждания Т.З.С и от разните министерства – Правосъдието, Вътрешното и Земледелието – отделение Държ[авни] имоти и отд[еление] за горите.

Положението се усложнява и от това, че самите имоти са един лабиринт и са мъчни за откриване и установяване – несигурност и неизвестност на границите.

Изглежда, че положението не е било добре разучено и въпроса със собствеността е уреждан без една определена система. В резултат имаме странности като следните:

а) Недвижимата собственост – гори, ниви и ливади, е в хаотично състояние – тя не е уредена еднакво за трите околии – в Пашмаклийско има държавни, общински и най-многото частни гори, а в Д. Деренско – частни гори няма, землищата на всички общини са кръстосани, земеделската площ стои неоткрита и неопределена: има имоти, които не са известни на властта – няма кой да ги обади; сами собствениците на имоти не знаят границите на свома

* Дн. Асеновградско.

ите имоти, карат се за тях и не знаят [за] какво количество претендират – дюлюми, уврати, декари и пр.; има случаи да се оспорва гората, а след това пък землището, в което тя се намира – във връзка с общинските такси за сечта.

б) лесничея често бива поставен в положението на съдия – да решава въпроса за собствеността;

в) не може да стават продажби на недвижими имоти, не може да се ипотекира или установяват други вещни тежести, прибягва се до нагласени процеси на основните фиктивни полици или пък до иск за собственост;

г) в Дьовленско повечето имоти се считат държавни; съгл. Конвенцията 1927 всеки жител на бившата Отоманска империя, който от 5.Х.1912 г. до 18.Х.1925, макар и временно да е напуснал селото си, се счита бежанец и имотите му стават държавни; ако се докаже бягство само за един ден, то имота пак се изземва; бягството се установява обикновено със свидетелски показания; при Данъчното управление, Дьовлен, има специален чиновник по държавните имоти, който изземва – произвежда дознание, съставя Акт, който се изпраща в отд. Държавни имоти, което винаги утвърждава изземването; въпросният чиновник се явява една единствена съдебна инстанция, при неограничена възможност за произвол; изземването започва от 1913, но е усилено след Европейската война и продължава и до сега; м[иналата] година са открити 150 декара в Мугла, Триград и Гьовлен; имало окръжно от отд. Държавни имоти, с което се упреквало за гдето са изземвани малко имоти; иззетите имоти се отдават на търг под наем всяка година от Данъч[ното] управление – повечето от забегналите помаци са се завърнали и обикновено те сами вземат под наем своя собствен имот; не са установени имотите на забегналите през войната и още незавърнали се – често тия имоти са обсебени от други помаци; окончателно иззетите имоти се придават на Т.З.С., която ги раздава на общините за даване под наем;

д) съгласно Зак[она] за уреждане недвижимата собственост в новите земи, Мировия съдия издава, след обстоятелствена проверка Удостоверения, които са равни на нотариален акт; с нареждане от М-во на правосъдието, от 1925 се спира издаването на Удостоверения за горите и пашите, понеже се считат за държавна собственост; често при издаването от М. съдия Удостоверения се намесва данъч. власт, която пък установява бягство и изземва; издаденото от М. съдия удостоверение се подлага на преоценка от отд[еление] Държ[авни] имоти, което при представяне тия удостоверения иска и мотивите от М. съдия;

е) горите в Пашмаклийско следва да се озплащат от горовладелците по 1/5 ежегодно, до окончателно изплащане – закъснява се изплащането и срока бива продължаван постоянно – до 1930, до края на 1933 и по настоящем до 1.I.1935; изплащането става чрез извънредни етати. Резултатът – не се плаща, а горите се опустошават; горите са обременени с дългове – по изплащането и по измерването; до сега има само 2-3 случая на изплатени гори и собствениците снабдени с нотар. актове за правособственост – лесничея изповядва продажбата и снабдява с нотар. акт;

ж) имотите на тия, които сега забегват, се завладяват от техни роднини или съседи, без знанието на властта и обикновено не биват издавани (секр. бирника и той си прави оглушки) – съответният данък, който е малък, продължава да се плаща; друг начин на прехвърляне владението на тия имоти става като избегалия дава някому пълномощно;

з) обектът на горското стопанство не е определен – включват се и закелявели храсталаци, та за паша не остава; пасищата следва да се дават първо под наем на населението, то обаче не може да се вреди от тамазлъкчиите: лице от с. Чокманово, което е декларирало само 3 овци, е наело пасищата на с. Мугла, очевидно за да ги пренаема;

и) хаосът се увеличава с прокараните със Зак[он] от 1927 кооперации – пораждат се злоупотребления от Упр[авителните] съвети, за което Закона от 1931 година нарежда, че кооперациите не са задължителни – започва се разтуряне на кооперации, назначаване от съда ликвидационни комисии; при кооперациите се примесва и партийния елемент – отпускат се сечища на „наши", т.е. понастоящем, на земеделските кооперации и пр.

к) този хаос вреди може би най-много на държавата: с. Ябанджиево* се счита избягало и цялото му землище – 9000 декара е обявено за държавно и предадено на фонда, а в действителност се отдават под наем едва 600 декара; през 1914 г. в с. Смилян са декларирали пред данъч. власт 2000 декара гори, а впоследствие се оказват 30 000 декара; вземанията на БІБ са много съмнителни – едни и същи овце са залагани няколко пъти от различни лица.

Превеждам един случай, на който се натъкнах: почти всички жители от с. Мугла (огнището на Дьовленския помашки случай от октомври м.г.) завеждат по единично против държавата иск за собственост – процеси дълги години, 3-те инстанции спечелват и биват въведени във владение от съдията изпълнител; обаче при първата коситба биват изпреварени от жителите на българското село Гела – отнасят се до прокурора [в] Пловдив, който бил натоварил лесничея [в] Чепеларе да разследва; разследвал, разпитал множество свидетели от с. Гела и установява и присъжда по-големи права на с. Гела; резултат – Гела прибира сеното, а Мугла ревниво пази преписа от въводителния протокол.

Окр. управител с № 662 от 11.III.1927 донася: „Всевъзможните нареждания, противоречащи си едно на друго, които се дават от Т.З.С., горската власт и данъч. власти и своеволията на някои от представителите на тия власти просто поставят хората от този край в абсолютна невъзможност да останат повече да живеят. Вземат им се земите, даже и къщите и се заставят да плащат данък, даже и двоен данък (на държава и община); свободните пасища не се дават на населението, а се дават под наем от горската власт, а какво става с тоя наем и със сеното, никой не знае".

В заключение – несигурност на собствеността, помаците не се считат собственици, не се грижат за подобрение на имота си, застой в имуществените отношения; неясност за всички – мен ми се оплака лесничей, че и той

* Погрешно записано вм. Аланджиево – дн. Змеица.

сам често изпада в недоумение и в невъзможност да разреши известен случай, за което е запитвал и искал инструкции, а му се отговаря да се съобрази с еди кой си закон (който именно го поставя в затруднение); пълен хаос, от който имат интерес и извличат полза разни категории лица, а жертвите са държавата и масата-население, най-вече помаците.

6. Училище. Поддържа се добре – има учители и учителки, чиято служба в най-усойни и диви поселища е цял подвиг; обаче учителите са без специална подготовка пред вид специалните им задачи тука – често се изпращат съвсем млади и въобще неопитни учители и учителки. Въпреки всички усилия и жертви училището не е дало абсолютно никакъв видим резултат за общото образование, а още по-малко – за побългаряването, „напротив помаците стават по-фанатици". По-рано е имало открито манифестиране против училището, като са се страхували от побългаряване чрез него, а сега помаците са свикнали и са се примирили, но все са враждебно настроени; особено са против задължителното обучение [на] момичетата, които те от 11 години забулват и вече третират като моми; тая задължителност на някои места е прокарана, а някъде – не, това зависи от съответните учители. Помаците усърдно държат за учението на Корана – извънредното учение в училището; почти всички деца от 4-7 години се обучават на Корана извън училището.

7. Охрана на границата. Тя е съвсем недостатъчна. Извънредно пресечената местност – същински планински лабиринт и малочислеността на пограничната стража правят преминаването на границата най-лесната работа – „цял полк с музика може да мине", а отвъд – от гръцка страна, охрана като че ли няма, съществува само номинално.

8. Погранична стража. Местните българи са неприязнено настроени към помаците – това настроение лесно се възприема почти от всички дошли от вътрешността. Въобще забелязва се у администрация и у военни едно неприязнено настроение против помаците, даже презрително като към рая; често съм чувал по техен адрес – „да си вървят". От архивата на Окр. управление се вижда, че на няколко пъти в миналото е ставало въпрос за лошото третиране от страна на погранични войници на помашкото население – ангария, тормозене, изнудвания. Окр. управител с № 662 от 11.III.927 и № 2945 от 16.IX.927 донася, че една от причините е тормозът от страна на пограничните военни власти. Не съм събирал никакви данни в това отношение, обаче и на мен ми се заяви спонтанно от помаци, че са зле третирани от пограничните; това се е казало и от разпитаните при дознанието в Дьовлен по Дьовленския случай.

9. Тракийци. Те са враждебно настроени спрямо помаците; от мнозина от тях се чува – „да си вървят"; така е било и в миналото: окол. началник [в] Пашмакли, с № 672 от 19.II.927 донася, че „след Договора за приятелство между Турция и България – Тракийската организация продиктува един курс на репресии от страна на Организацията към мюсюлманското население [в] Пашмакли и Мастънли*. Тракийците безцеремонно вършат изнудвания, побоища и пр. От подобно третиране на помаците тракийците – местните

жители безспорно добиват материални облаги – изселващите се разпродават имуществото си на безценица; извличат се облаги и от самото изселване – изтормозеният помак дава всичко, за да се сдобие с паспорт или пък да бъде прекаран пез границата нелегално – в хармония с това иде обстоятелството, че преди всичко богатите помаци искат да се изселват. Може би освен тия материални съображения да има и съображения от политически характер – това поведение на Тракийската организация съпоставено с поменатия Договор за приятелство се явява като една аналогия на недавнашните бомбени атентати и четнически нападения в Югославия. Като една хипотеза добавям още, че може по един незабелязан начин да са прокарани и тенденции от гръцки произход – през 1919 била подавана петиция до ОН, подписана от 300 души от с. Райково за присъединяване към Гърция. Подобно на Трак. организация се е била проявила в Дьовленско и то само през 1927 и Македонската организация, обаче след това тя не се проявява вече.

10. Изнудвания. За тях съм Ви донесъл с доклад № 638 от 13.XI. м.г. и № 2 от 25 с.м. Още в 1924 М-ството с № 10176 от 25.XII.1924 е предписало до Окр. управление Пашмакли да се вземат безпощадни мерки против събирането на пари от някаква нелегална организация, това положение е известно прекъсване продължава и днес.

Заб[ележка]. От окръжната на М-то на вътр. работи № 7708 от 10.V.1929 се вижда, че Румънското правителство е правило анкета за причините за изселване на каракачаните и се установява, че главната причина са били също изнудванията.

11. Побоища. Като естествен спътник на изнудванията се явяват и побоищата; но побоища се вършат и извън случаите на изнудвания – от партизанство и често само ей така – от патриотарски бабаитлък. Отбелязвам побоищата от последния характер, които се извършиха през мое време и тези, които съм научил: а) свещеникът от Широка лъка е гонил с дърво през селото един помак, за да го бие за сметка на това, че той е бил малтретиран някога от помаци в турско време; б) на панаира [в] Устово на 28.X. са бити от тракийствуващи двама помаци, защото са помаци; в) през м. ноември в една кръчма [в] с. Широка лъка е нападнат от горски стражари един помак и мушнат в гърба с нож – помакът, разбира се, отказва да се потъжи; г) на 5 ноември ходжата Асан Хаджи Байрямов е бит на път от Широка лъка за Пашмакли – и той също отказва да се потъжи; д) на 3 срещу 4 декември 6-ма помака от с. Мугла избягаха в Гърция, загдето ги викат на разпит в Окол. управление [в] Дьовлен. Лесно се бие и то почти от всички, а помаците мълчаливо понасят; обаче в тяхната среда ехото от тия и други подобни издевателства бързо се разнася и то с крайни преувеличения; случката с наранения помак в кръчмата [в] Широка лъка достигна до Д. Дере, но вече – трима помаци убити в Широка лъка. Никой от тях не се тъжи и не смее да стори това.

12. Лоши обноски. Помака се счита за презряна рая, третират го като нещо противно; псувнята на „майка помашка" е в най-широко употребле-

* Дн. Момчилград.

ние; в едно писмо помак избягал през м. септември в Турция пише до баща си (правописа запазен) – „Ах татко ако питаш за мойто идване отлично пристигнах право вав Одрин. Са придадох и сега кой като мен. Ток нема да е /--/ мама ви помашка", ток е слобода друго нема какво да ти пиша понеже сам още нов." На 29 октомври на панаира [в] Устово тракийствуюши изгониха с „вън помаците" от една бирария всички помаци.

Изложението в п.п. 1, 9, 10, 11 и 12, допълнено с пълното обезверяване на помаците, е според мен главната причина за изселването. Издевателства се вършат преди всичко от тракийците – легални и нелегални – тъй че помашкият въпрос се кръстосва с „тракийския" в Пашмаклийско.

13. Съобщения от изселили се. Сега се изселват тия, които считат, че не могат повече да изтраят и естествено техните първи впечатления от Турция ще да са добри. В поменатото в п. 12 писмо се чете, че ги заселвали в „Юсъграт" и че „дават къща, волове, ниви, лозе, за да можеш да живееш"; във второ писмо от същия се чете: „А пак за тебе как да ти кажа да доедеш сас твое занает ще потонеш вав пари ток не е криза". Било имало случай избегал да се завърне разочарован, но аз не можах да видя такъв: правилото е, че който се изсели не се завръща вече.

14. Начин на изселване. Паспорти не се дават въобще, но въпреки това пак са издавани; от 1927 до сега от Дьовленското Окол. управление са издадени 90 паспорта; II-ри начин – заселват се в Пловдив или Хасково и от там, след 2-3 месеца си вадят паспорти; III-ти начин – чисто на просто преминават границата; четвърти: в Пловдив е имало за целта специално Бюро – разследване е било правено от Дирекция на полицията; пети: съдействие от органи на властта срещу подкуп – „Само за през границата ми зимаха 2000 лева да ма преведат"; шести: има случаи в миналото са били издадени от секр. бирник (с. Доспат), че са бежанци от гръцка Тракия и турския консул [в] Пловдив издава паспорти (паспортите са били иззети от властта). Колко души досега са се изселили, кои са и от где са, не е държана статистика и мъчно е да се установи това сега, но се изселват постоянно всяка година; може да се види как и колко паспорти са издавани от разните окол. управления, а също и колко има заселили се, особено в Пловдив, и на лице ли са.

15. Подстрекатели. От досега изложеното се вижда, че преди да се задава въпросът „защо се изселват помаците" би следвало да се запита: защо ние ги гоним? Действително условията са такива, че правят живота им непоносим и създават настроение да се търси изход от него, а също тъй и да се появят и разни агент-подстрекатели за изселване. Агент-провокатори има чисто домашни: спекуланти с имота и с прехвърлянето през границата; В миналото такива са залавяни – адвокати, ходатаи и пр., действащи тоже по корист. Окр. Управител с № 3172 от 12.X.927 донася, че спрял издаването на паспорти, но се намесили разни заинтересовани хора – братът на един народен представител, разни местни „дерибеевци" и станало въпрос за уволнението на окр. управител, били ходили в турското консулство и пр. При мен дойде един още млад в материята, за да ме пита колко струва паспорта, понеже бил спазарил да изсели две семейства, като ги снабди с паспорти срещу цялото им имущество и им даде горницата, ако такава остане.

16. Подстрекатели – помаци и турци. Още в 1925 от властта се дири разкриването на някаква нелегална турска организация: и след това, а и до днес, от време на време се заговорва за такава организация – сега се говори за дейност на „Туран“, „Тюрк оджак“ и „Алтън Орду“. Въпреки че през целия този дълъг период не е представено нито едно безспорно доказателство за съществуването на тайна турска организация, обаче следва да се приеме, че турците под една или друга форма, вършат своята пропаганда; няма никакво съмнение, че съзнателно и системно се поддържа турското национално съзнание и мохамеданската религия; из окръга често сноват разни ходжи за събиране поклонници за хаджилък или пък по просия; фесът и фереджето ревниво се пазят – и дума за премахването им по подобие на Турция – това не е от противокемалиско настроение, а е с цел да се запази турската националност и религия. Подстрекатели между самите помаци са преди всички тия, които са решили да бягат – те гледат да увлекат и други с себе си. Не ми е известен случай да е установено, че от Турция са идвали подстрекатели специално за изселване, обаче всички помаци, които се изселили там, биват приемани добре.

17. Турция си е присвоила правото да третира помаците като свое малцинство: турската преса ги взема под свое покровителство, също така и Турската легация, София; през 1927 г. тя е подала вербални ноти в защита на помаците – 5638/2222 от 23.IX. и 5639/923 от същата дата, а през 1928 – № 40/3 от 10.I., 70/8 от 17.I., 252/21 от 3.III., 283/26 от 14.III. и 306/29 от 26.III. и др. Дали от наша страна е отречено по принцип това право на вмешателство, не се вижда, обаче множеството вербални ноти иде да покаже по-скоро обратното – че в сношенията си с легацията се е навлязло по същество на въпроса и че ако не направо, то поне косвено е било признато от наша срана това право на Турция; може би това изрично да е сторено с Конвенцията от 1927. Различните издевателства и препятстването на желаещите да се изселват служат като благовиден предлог за вмешателство от страна на Легацията и турската преса. Противно на положението в турско време, помаците бива приравнявани към турците: вече има смесени бракове – много помакини от Дьовленско са омъжени за турци от Гюмюрджина; това се констатира от Началника на 4 погр. сектор [в] Кърджали с 975 от 13.X.1927 – „турската пропаганда е насочена към още един институт – към семейството – женят се вече турци и помаци“.

18. Турски консул – Пловдив. И той се е застъпвал за помаците, а от друга страна и те в миналото и сега още, се отнасят към него като към свой. Окр. управител с № 14226 от 7.12.927 донася, че агитация се върши от турските консули, като издават паспорти. Турският консул – Пловдив, с № 2886 от 8.XII.927 и № 2906 от 20 с.ч. се застъпва пред Окр. управител да не се правят спънки на желаещите да се изселват, защото (II-то писмо) Външното министерство разрешавало това изселване. По Дьовленската случка един помак е ходил при турския консул, София, а други двама [в] Пловдив и там проекта за бягството според думите им е бил удобрен.

19. Гърция. Има данни, че и тя не е безучастна – още в 1925 една помашка чета, начело с Дамат, се сформирала на гръцка територия, навлиза в

България, напада и обира и се завръща свободно в Гърция; през 1926 на гръцка територия се били сформирали три чети; в Ксантийско е била с[ъщата] година един от братя Тумангелови с чета. По Дьовленската случка – помаци се явяват и преговарят с гръцки погранични офицери: не се установява гърците да са обещали активна подкрепа, обаче не са се обявили против. Интересна констатация, макар и неподкрепена с конкретни данни, прави инспектората [в] Кърджали със свое писмо от 22.IX.926, че „в Мастанлийския и Пашмаклийски окръзи има гръцки шпиони – много добре организирани – гърците получават бързи съобщения за всичко станало из Родопската област. Разузнавателната секция се намира в Ксанти. Шпионажът се дирижира от Пловдивското консулство. Услужват и чиновници на някои тютюневи фирми, но най-добре им услужват българи".

20. Подстрекатели от вън – Турция и Гърция има упоменати доста и то вече от 7-8 години почти все същите лица: Фуад бей и Кара Бекир постоянно се повтарят и че имало специален комитет в Одрин, че начело на комитета стои Фуад бей, а негов помощник е Кара Бекир, че Кара Бекир стои в Одрин с чета от 250 души, готов да навлезе в България, че в същото време в Узункюприйско стои Мехмед Ага с друга чета от 200 души, че Фуад бей и Кара Бекир сега се в Гюмюрджина и организират с гърците агитация всред турското и помашко население в България; освен тези двама споменават се още: Джафер Ефенди, един от главните организатори на Гюмюрджинската република, също и Хакъ бей от Ксанти и Исмаил Чауш [от] Ак бунар*, Атем Мурадов [от] Кестенджик, а сега живущ в Гюмюрджина и пр.

За Кара Бекир и Фуад бей нашият консул [в] Одрин е правил анкета и пише през 1926 най-обстойно като заключава, че те сега се занимават с търговия и че е изключено да се занимават с четничество и др. подобни: за Кара Бекир и аз чух, че се занимавал сега с търговия.

Също така има набелязани местни помаци като подстрекатели. Такива има набелязани много за Пашмаклийска околия и Д. Деренска, а за Дьовленска по-малко; твърди се, че тука работят поменатите по-горе турски организации, че стават често конспиративни събрания, като се посочват лицата, у които са ставали, най-подробно кои са участвували, че известни помаци често преминават границата, че у тия и тия помаци има оръжие с обозначаване и вида на оръжието.

Във всички тия сведения има истина, но има и много легенди. Обикновено сведенията се дават от тракийците; в едно подобно сведение от 27 октомври м.г. за Егридеренско** се посочват като „водачи и опасни членове на турските организации" около 80 души (за едно село само – Ак бунар, са посочени 26 души), а за трима от тях изрично се твърди, че са турски шпиони, за някои и други пък, че са куриери, че „Алтън Орду" е нелегална организация и че в нея членуват турци и помаци от 15 до 45 години и пр., но разбира се доказателства не се дават; в друго сведение, също от скорошна дата, много конкретно беше посочено за станали конспиративни събрания и за оръжие у помаците.

* Дн. Бели извор.

** Дн. Ардинско.

Сведенията най-често се дават на погр. военни власти и на полицията, или пък само на едната власт и става така, че било като преминат през София, било пък на самото място, за едни и същи сведения се предприемат действия и върши контрола, обиски и пр. и от едната и от другата власт. Оказва се, че „сведенията" са стара тракийска практика: Началникът на Пловд. гарнизон с № 624 от 29.VII.926 до окръжните управители [в] Пашмакли и др. пише, „при разкриване конспиративната организация в Харманлийска околия вместо да помагат на администр. власти, те (тракийците) заблуждават и клеветят невинни хора"; Окол. началник, Пашмакли, с 672 от 19.II.927 донася – „за да заангажират и намерят предпоставки за своите действия, нелегалните комитети скрояват съществуването на някаква нелегална турска организация с централа Тозбурун... От поверителната преписка по тая организация и от следенето на властта до тоя момент не е заловено нищо съществено" и пр.

21. Земеделци и цанковисти. Земеделците угодничат на помаците – Окръжното на М-во на Просветата за освобождаване момичетата от 10 години нагоре е изпратено в надвечерието на напускане от тях това министерство, а пък след това либералите го отменят – това отменяване остава в пасив на либералите; за по-раншните общински избори – Пашмакли, земеделците излизат с листа начело с Профиров, а всички останали с помаци; виден земеделец беше говорил на публично събрание в Пашмакли, че „другите Ви (помаците) гонят, а ние Ви защитаваме"; същият пред мен като ми говореше за помаците, считаше ги за малцинство и че с лошото им третиране сме губели основанието да искаме защита на нашите малцинства; сегашните земеделски министерства са сами по себе си агитационно средство между помаците, а при това трябва да се прибавят неминуемите фаворизации на свои партизани – с гори, етати, измервания, пасища и пр. Като се вземе предвид изтъкнатата в Доклада ми № 2, п. 6, неразделност на другите полит. партии от Трак. организация, тогава лесно се обяснява успеха на земеделците из този край – непосредствена материална заинтересованост на помаците и още – като една реакция срещу произволите от страна на тракийците.

Въпреки тъй отдадения кредит на земеделците, издевателствата над помаците не са престанали – значи земеделците се оказаха безсилни да ги спрат – тогава вече се дири нов изход, ново убежище и защита – цанковистите – сега те се засилват. Досега политическо-партийният живот в този край носи отпечатъка на един фалш – под разни партийни етикети остава все старата същност – тракийците: от тая гледна точка засилването на земеделци и цанковисти, като проявление на партийност и нормализиране на политическия живот, е едно отрадно явление – то ще помогне за приобщаването към живота на стара България.

22. Кърджалии и пашмаклии, по третирания въпрос изглежда, че са в напълно идентични условия – единодушно всички ми посочваха Кърджали за седалище и огнище на неморалните прояви в този край. Казаното по-горе за Пашмакли еднакво важи и за Кърджали – и двата окръга трябва да бъдат третирани еднакво и то едновременно – иначе не ще има резултат, защото

както и до сега екзекуторите в Пашмаклийско ще идват от Кърджалийско и вероятно обратното, за Кърджали.

III. МЕРКИ

Още се слага въпросът – дали да се задържат помаците или да се изселят. В миналото е било прието, че те трябва да се задържат и това е широко внушено на самото население; обаче в архивата на окр. управление няма документ, който специално да изразява взетото от миналия режим становище по този въпрос – като че ли това е било само мнение и решение на тогавашния окр. управител, а правителството мълчаливо или пък косвено, е одобрявало и санкционирало това становище; създало се е едно убеждение на неопределеност, че не се допуска изселване, но че все пак може да се издейства и успее това изселване. От същия окр. управител има подадени много Рапорти по въпроса, обаче всички остават без отговор и без надлежните инструкции, в които да се изразява становището на правителството и да се посочват необходимите мерки; въпроса е слаган вече много пъти за разрешение, но такова не е последвало, а се е карало из ден в ден – не е извършено едно обстойно проучване и установяване на един всестранно начертан план, в който при ясно определените за постигане задачи, да са указани нужните мерки и да се координират действията на всички власти и ведомства за постигане на тия задачи.

Партизаните на допускане помаците да се изселят, т.е. партизаните на изпъждане помаците изтъкват, че е нужно да се очисти този пограничен край от ненадеждния елемент и да се заздрави тила на границата като на място на помаците се заселят българи. Тия съображения както и въпросът за възможните усложнения при евентуална война, са от чисто военен характер и дали те трябва да имат превес при разрешаване проблемите може да се съди след тяхното уясняване. Обаче условията на живота тука за сега са такива, че ако помаците се изселят, то не ще се намери българско население, което да ги замести. За заместване с българско население ще може да се мисли едва когато се създадат по-добри условия на живота, по-добър поминък – тогава пък помаците не ще да искат да се изселват. Независимо от това има села, особено из Дьовленските балкани, гдето почти е невъзможно да се подобри поминъкът и гдето никой друг освен помака не би отишъл да живее. Ако се изселят сега помаците, то този край ще се обезлюди и ще запустее съвсем – подобно нещо е било край границата на гръцка територия; същото е било и на турска територия. Сега, както и при случай на подобрение условията на живота, тука ще се заемат и заселят само тия места, които ще са достатъчни за задоволяване нуждите на новото население, на това ново население ще е чужда идеята за Тракия и за Бяло море, тогава когато у помаците е жив още спомена за тези земи, тъй необходим за техния главен поминък – скотовъдството – те са едни от най-засегнатите и излаза на Бяло море за тях е една жива, чувствувана ежедневно несправедливост: с тяхното изселване ще се ликвидира с един елемент носител и крепител на стремежа към Бяло море. От друга страна, в случая за помаците не се слага въпросът за избор между България и Турция, та да се опасваме

евентуално от техния турски фанатизъм, а би се сложил въпросът за избор между България и Гърция: не мога да допусна, че при една война с Гърция не ще да имаме и в лицето на помаците също тъй едни от най-добрите войници. Въпросът има и друга страна. Помаците, въпреки че даже са враждебно настроени, са безспорно от български произход; веднъж изселени, те са вече окончателно изгубени като българи и ще си отидат по-скоро като наши врагове. От гледна точка историческо-национална не липсват в дадения случай елементи на известен трагизъм: имаме вече много случаи на масово асимилиране на българи в чужди държави, а пък ние у нас, никого до сега не сме асимилирали. Тука, с помаците, всъщност не е въпрос за асимилиране, а по-скоро за пробуждане у тях националното им съзнание – те самите са ни улеснили в това отношение, като са имали упоритостта да запазят българските си обичаи, песни и главно езика. При тъй силния подем в настояще време на националния дух навсякъде, при естествения стремеж на всеки един жизнеспособен народ към експанзивност, към разширение на националните си хоризонти, много шокиращ е фактът, че ние гоним хора, които всички единодушно считаме за българи. В тезата на партизаните за прогонване помаците, която се обкръжава и подсолява от патриотически вдъхновения, лежат всъщност елементи на капитулиране пред националните ни задачи. Историческата отговорност и националната ни чест налагат запазването и побългаряването на помаците.

Застъпва се понякога и едно средно становище – да се оставят да се изселят тия, които желаят като се прибавя, че тяхното число не ще да е голямо или пък друго такова – да се прогонят най-фанатизираните като нежелани опасни, понеже подстрекават и другите. Може да се каже, че до сега на практика положението е било именно такова неопределено – по принцип не се допуска изселването, но то все се извършва по различни пътища макар и в малък размер и в резултат се поддържа една надежда у всеки помак за изселване – самите възможности за изселване подклаждат желание за изселване. Трябва ясно и категорично да се застане против изселването и да се пресече даже и самата мисъл и надежда за изселване.

Следните мерки ще послужат за запазване помаците:

1. Партии – засилване партийно-политическия живот, тъй че партиите да се явят като отдушник, изразител и защитник на нуждите и правата на населението; до сега земеделците са имали голям успех в това отношение, обаче с тяхното считане помаците за малцинство и с демагогията, че те единствени са техни покровители, се затвърдява следната едностранчивост, която би следвало да се премахне: произшествията от частния живот на помаците се разглеждат и обществено осветляват на базата на националното и религиозно изключване и нетърпимост между българи и помаци. Със засилване политическите партии ще се измести плоскостта на обществения живот от тая нежелана база и той ще се приобщи към обществено-политическия живот на стара България. Първо и най-ефикасно средство за такова засилване е свеждането до разумни размери дейността на Трак. организация и пълното унищожение на нейните нелегални прояви: почти всички партии си имат свои организации тука и си карат своето съществуване,

макар че това, за повечето от тях да е само номинално – с вземане нужните мерки против тракийците, партиите автоматически ще се засилят и ще добият необходимото реално съдържание.

2. Да се проведе като система едно **по-човешко третиране** на помаците – техните права, имотни и на личността, да се респектират и защитават; да се отбягва и не се засягат техните религиозни чувства.

3. Полиция – в п. 12, по-горе, се каза, че помашкият въпрос се кръстосва с Тракийския. Както съм изтъквал в поменатите доклади № 688 и 2, и по причините, изложени там, полицията следва да се смени и да се назначат хора повечето от вътрешността – те извън тия съображения ще дойдат тука без предубеждение и чужди на местната ненавист към помаците.

4. Полицейска инспекция, начело с полиц. инспектор. При сегашното все повече засилващо се значение на тия погранични области, чиито живот има постоянно отглас в съседните – Турция и Гърция, е наложително да има полиц. инспектор със свои агенти. Поради идентичността на двата окръга, Пашмакли и Мастанли, трябва да има една полицейска инспекция, обща за двата окръга.

5. Координирана дейност на местната погранична стража с тая на пол. инспекция, като служебно се нареди задължителен контакт, задължително взаимно съобщаване на всички добити сведения и тяхното местно контролиране и прецеждане. В интерес на това координиране необходимо е урегулирването на респективната материална и териториална компетентност – този въпрос стои така, науяснен и се създават възможности за недоразумения – а те са толкова по-нежелателни, че почти навсякъде по границата положението е усложнено с тенденции от чуждодържавен характер.

6. Поминък и собственост. Въпросът за собствеността вече 10 години под ред е изтъкван като една от главна причина за недоволство и редовно е искано разрешение, обаче без последствие. Неговото разрешение се налага и то едновременно с това за подобрение на поминъка. Това разрешение засяга Дирекцията Т. З. С., отделението за Държ. имоти, Отделението за горите, М-во [на] правосъдието и]М-во] на вътрешните работи – налага се учредяването на една широка стопанска комисия, която да проучи и даде едно радикално разрешение; както се изтъкна по-горе, в п. 6, въпроса за собствеността е много заплетен и може би ще се наложат най-смели реформи: напр. – завземането на всички гори от държавата, а населението да работи като надничари (впрочем, то и сега е в това положение, като неговия труд и горите се използват от разни категории и лица); оземляване на населението с разните фондови земи, с което ще се премахне системата за отдаване под наем, която система безспорно ползува някои органи на властта, но дали е от полза за Държавните приходи и до колко, не е за сега известно. Да се изиска от агрономите, с цел за подобряване на поминъка, посочването на нужните мерки и указването на възможните нови култури: като такива са изтъквани по-рано картофите, ленът, овощарството.

7. Администрацията сега е несравнено по-добра от тая в миналото, но пак е желателен един по-добър подбор на подготвеност и почтеност. Да се

внуши на всички служещи необходимостта на една политика на приобщаване към стара България, необходимостта от контакт с местното население – българи и помаци, по-чести обиколки из районите (има села, които въобще не виждат държавни служители). Да се обърне специално внимание на секретар-бирниците.

8. Училище. Да се ревизира като безрезултатна досегашна система; да се изпращат за учители само мъже, като се създаде и един специален курс-подготовка за специалните тукашни задачи; да се възложат на учителите и задачи от извън училищен характер; училищата може да се съкратят без голяма загуба, а в замяна на това да се създадат стипендии. Училищата имат често неприятности със секр– бирниците за сумите, предвидени за училищата в общинските бюджети – лансира се идеята да се оземлят първоначалните училища от фондовите земи.

9. Съобщения – направа и поддържане шосетата; от голяма полза и сравнително по-лесно реализуемо е свързването с телефонни линии – ще има доста села, които сами ще дадат нужната работна ръка и стълбовете.

10. Заселване българи, като се оземлят от фондовите земи; има села, гдето няма никакъв българин: българите ще спомогнат за смекчаване и премахване на помашката обособеност и ще бъдат една контрола.

11. Ангария. По възможност да ес намали и се направи по-леко поносима.

12. Охраната на границата да се засили поне през предстоящия летен сезон, ако е невъзможно завинаги; като се внуши на помаците, че е взето твърдо решение да не се допуска изселването, то засилената охрана ще даде един материален израз на това решение и макар да е само за един сезон, ще изиграе своята възпитателна роля.

13. Пловдив и Хасково – да не допускат заселването и да следят заселилите се да не се снабдяват паспорти и да не се изселват.

14. Отиването на зимна паша в Гърция да се прекрати – то не е съществено за стопанството ни – отиват с 20-30 овци на човек и всъщност се отива на гурбет, и то на дребно – за по 1-2000 драхме; да се оповести предварително това запрещение, за да се запасят овчарите със зимнина.

15. Санкции срещу семействата на избягалите помаци; чести са случаите на бягство на помаци, а семействата им остават тук необезпокоявани; по Дьовленската случка има три подобни случаи, а преди 1 1/2 месеца – 6 души от с. МУгла. Интернирването на 1-2 семейства, макар и за кратко време, ще има своя добър ефект.

16. Преместване окръжния център от Пашмакли в Райково по съображенията, изложени в п. 3, по-горе.

17. Кметове. Лансира се още и идеята в помашките села да се назначават за кметове българи; на пръв поглед мярката се явява приемлива, но не ще бъде добре приета от населението и може би ще даде обратните резултати. Против нея говори и окр. управител с № 81 от 13.I.930, до окол. началници: да не се избират за кметове българи в чисто помашките села, защото

опита ни учи, че там където е бил допуснат подобен избор, последствията са били – използуване служебното положение и несведующо население за лични облаги.

18. Интернирванията се оказват, че са много ефикасно средство за държане в респект помаците.

19. Побългаряване. Спомена от масовото покръстване-побългаряване от 1913 още плаши помаците и те са на щрек и се страхуват от всяко начинание на властта, което им се вижда насочено към тази цел. Желателно е да се избегват подобни мерки, толкова повече че сега трябва да се постигне по-скоро едно успокоение и задържане на помаците. Въпреки това побългаряването т.е. пробуждането българското национално съзнание у помаците следва да се има предвид; но това не трябва сега да се цели да става масово, а по единично. В краен случай, ако практиката подскаже, че това е по-уместно, побългаряването може да става без да се засяга вероизповеданието, най-болезненото място на помаците: Побългаряването да се ограничи външно в промяната на имената, в записване в общината като българи и в други тържествени форми; обвиняват се помаците, че не разделят религията от националността, а същевременно тия обвинения изпадат в същата грешка, като схващат побългаряването неразделно от покръстването. Това разделяне на побългаряването от покръстването изтъквам като средство в краен случай: като се предприеме единично побългаряване много вероятно ми се вижда, че това ще стане и с покръстване. За това единично побългаряване има най-ефикасните средства: а) създаването при полиц. инспекция служба за пропаганда и вербуване подобни помаци; б) стипендии; в) назначаване на държавна служба; г) имотно стабилизиране – даване на крепостни актове, оземляване и пр.

Пол. инспектор: *П. Генов*